

ZBIGNIEW KLIMIUK

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie

STOSUNKI GOSPODARCZE I HANDLOWE ZSRR – NIEMCY W LATACH 1918–1940 (CZEŚĆ 1)

Economic and trade relations between the USSR and Germany in the period of 1918–1940 (part 1)

SŁOWA KLUCZOWE: Związek Radziecki, Niemcy, handel zagraniczny, stosunki handlowe, układ handlowy, obroty handlowe, eksport, import, przedstawicielstwo handlowe, cła i kontyngenty

KEYWORDS: Soviet Union, Germany, foreign trade, trade relations, trade agreement, trade turnover, export, import, trade representation, custom tariffs and quotas

ABSTRACT: The author analyzes in his paper the economic and trade relations between Germany and the Soviet Union in the period of 1918–1944. During this period trade relations with Germany constituted a continuation of relations between Tsarist Russia and Germany before World War I. The German-Soviet Economic Agreement of October 12, 1925, formed special conditions for the mutual trade relations between the two countries. In addition to the normal exchange of goods, German exports to the Soviet Union were based from the very beginning on a system negotiated by the Soviet Trade Mission to Berlin under which the Soviet Union was granted loans for financing additional orders from Germany. Trade with Soviet Union, promoted by the first credit-based operations, led to a dynamic exchange of goods, which reached its highest point in 1931. In the early 1930s, however, Soviet imports decreased as regime asserted power and its weakened adherence to the disarmament requirements of the Treaty of Versailles decreased Germany's reliance on Soviet imports. In addition, the Nazi Party's ascent to power increased tensions between Germany and the Soviet Union. In the mid-1930s, the Soviet Union made repeated efforts at reestablishing closer contacts with Germany. The Soviets chiefly sought to repay, with raw materials, the debts which arose from earlier trade exchange, while Germany sought to rearm, therefore both countries signed a credit agreement in 1935. The said agreement placed at the disposal of the Soviet Union until June 30, 1937, the loans amounting to 200 million Reichsmarks, to be repaid in the period 1940–1943. The Soviet Union used 183 million Reichsmarks from this credit. The preceding credit operations were, in principle, liquidated. Economic reconciliation was hampered by political tensions after the Anschluss in mid-1938 and Hitler's increasing hesitance to deal with the Soviet Union. However, a new period in the development of Soviet-German economic relations began after the Ribbentrop-Molotov Agreement, which was concluded in August of 1939.

1. Wstęp

Stosunki handlowe ZSRR z Niemcami w omawianym okresie były kontynuacją stosunków Rosji carskiej i Niemiec. W 1913 r. Niemcy należały do największych partnerów handlowych carskiej Rosji, a ich udział w ogólnym jej imporcie wynosił aż 47,5%, w eksporcie natomiast 27,6% (Kuczyński/Witkowski 1947, 36). Również w obrotach handlowych Niemiec dużą rolę odgrywała carska Rosja. Co prawda ani w eksporcie, ani w imporcie Niemiec Rosja nie zajmowała 1. miejsca, mimo to miała znaczącą rolę w handlu zagranicznym Niemiec. W 1913 r. dostarczała ona Niemcom 13,2% ich globalnego importu, co dawało jej 2. miejsce po USA, w eksporcie natomiast zajmowała 3. miejsce za Wielką Brytanią i Austro-Węgrami, a jej udział w ogólnym eksporcie Niemiec wynosił 8,7% (Statistisches Buch 1914). Stosunki handlowe między obydwoma krajami rozwijały się na podstawie umowy o handlu i żegludze z 1904 r., która była tak sformułowana, że stwarzała Niemcom sprzyjające warunki do handlu (Zołotarjew 1967). Szczególne znaczenie miał punkt dotyczący stosowania dumpingu, który dopuszczał jego stosowanie w obrotach z Rosją. Niemieckim przedsiębiorstwom przemysłowym, które od dawna wykorzystywały dumping, punkt ten umożliwił walkę o rosyjski rynek zbytu. Najważniejsze postanowienia umowy stanowiły fragmenty dotyczące wysokości stawek celnych we wzajemnych obrotach. W umowie zostały one ustalone w taki sposób, żeby z jednej strony zabezpieczać rozwój niemieckiej hodowli i uprawy zbóż przez podwyższenie stawek celnych, co godziło w interesy Rosji, która była dostawcą na rynek niemiecki. Straty Rosji powstałe z tego tytułu umowa starała się zmniejszyć poprzez obniżenie ceł na nieobrobione drewno, którego Rosja była dużym dostawcą. Z drugiej zaś strony chcąc zapewnić sprzyjające warunki rozwoju przemysłowi niemieckiemu, zachowała bezcłowy import surowców, co sprzyjało ich importowi z zagranicy (także z Rosji) (Pokrovskij 1947, 369). Na podstawie umowy obroty między Rosją a Niemcami zwiększały się i w 1913 r. wartość eksportu z Rosji do Niemiec osiągnęła 1581 mln rubli (kurs z 1950 r.), natomiast import z Niemiec ukształtował się w tym okresie na poziomie 2276,1 mln rubli (Wnieszniaja 1960, 14). Struktura towarowa obrotów była typowa dla obrotów kraju wysoko uprzemysłowionego, jakim były Niemcy, oraz kraju zacofanego pod względem rozwoju przemysłowego, jakim była Rosja (Statistisches Buch 1914). Słabo rozwinięte rolnictwo wytwarzało jednak dzięki olbrzymiemu obszarowi zasiewów i bardzo niskiej wewnętrznej konsumpcji znaczne nadwyżki produktów rolnych, które mogły być skierowane na eksport (zob. tabela 1).

Z tabeli 1 wynika, iż w rosyjskim eksporcie do Niemiec dominowały żywność oraz surowce i półfabrykaty. Ich udział w globalnym eksporcie do Niemiec wynosił w 1913 r. aż 98,1%. Wśród najważniejszych towarów rosyjskiego eksportu do Niemiec było w 1913 r. zboże, a szczególne miejsce zajmował jęczmień, którego udział

Tabela 1. Struktura obrotów handlowych Rosja – Niemcy w 1913 r. (w %)

Towary	Eksport	Import
Środki żywności	55,9	10,0
Surowce i półfabrykaty	42,2	48,2
Artykuły gotowe	1,9	41,8
Razem	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

w globalnym eksporcie wynosił 23,2%. Poza tym ważnymi towarami rosyjskiego eksportu do Niemiec były artykuły spożywcze, takie jak masło (5,4%) i jaja (5,2%).

W imporcie z Niemiec natomiast dużą rolę odgrywały maszyny i urządzenia, które stanowiły 21% rosyjskiego importu z tego kraju oraz 65,1% ogólnego rosyjskiego importu tej grupy. Bardzo ważną rolę pełnił także import artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego, a udział importu z Niemiec tej grupy w ogólnym imporcie omawianej grupy wynosił aż 78,1%. Wśród surowców, które stanowiły 48,2% ogólnego przywozu z Niemiec, duży udział miały metale kolorowe (5,1%) i bawełna (4,3%) (Wnieszniaja 1960, 45).

2. Stosunki handlowe Rosja Radziecka – Niemcy w latach 1918–1921

Pierwsza wojna światowa przerwała stosunki handlowe między obydwojoma krajami. Układ pokojowy z 3 marca 1918 r. zawarty w Brześciu Litewskim stworzył możliwości odnowienia tych stosunków. Traktat zawierał postanowienia dotycząc obrotu towarowego. Przewidziano w nim odnowienie zastosowania klauzuli największego uprzywilejowania we wzajemnych obrotach. Odnośnie do stawek celnych umowa przewidywała zachowanie w mocy stawek ustanowionych w traktacie handlowym z 1904 r. (Mainz 1930, 48). Po przewrocie w Niemczech w listopadzie 1918 r. rząd radziecki anulował układ brzeski, który w ten sposób obowiązywał tylko 8 miesięcy. Na przestrzeni l. 1919–1920 stosunki ekonomiczne między obydwojoma krajami pozostawały nieregulowane (50 let 1967, 34).

Stanowisko rządu niemieckiego w stosunku do państwa radzieckiego, a w szczególności odnośnie do wznowienia powiązań handlowych, zależało w tym okresie od wielu czynników. Presję na ustanowienie stosunków ekonomicznych z Rosją Radziecką wywierały koła niemieckiego przemysłu, finansów i handlu, zainteresowane nawiązaniem tego typu relacji, obawiając się konkurencji innych państw, które już poczyniły pierwsze kroki na drodze likwidacji blokady gospodarczej i wznowienia stosunków z Rosją Radziecką. Poza tym w Niemczech panowało wielkie niezadowolenie z postanowień traktatu wersalskiego (Winogradow 1957). Niemcy nie zamierzały pozostać w izolacji politycznej i ekonomicznej – również i to skłaniało do nawiązania kontaktów handlowych z Rosją Radziecką. Politykę

wschodnią uniemożliwiała obawa ściągnięcia na siebie sankcji gospodarczych i politycznych ze strony ententy, a w szczególności tych dotyczących reparacji o odszkodowania wojenne. Jednocześnie rząd niemiecki i koła gospodarcze liczyły się z tym, iż rządy bolszewickie w Rosji są chwilowe i istnieje możliwość powrotu do sytuacji sprzed rewolucji (Szyszkין 1969, 39). Mimo tych trudności obroty handlowe w ograniczonym zakresie między obydwojoma krajami już istniały. W 1920 r. udział Niemiec w globalnym imporcie Rosji Radzieckiej wynosił 22% (Winogradow 1957, 7). Trudności, jakie wystąpiły we wzajemnych obrotach w następnym roku, zostały przezwyciężone. Presja, aby nawiązać stosunki handlowe z Rosją, stała się w Niemczech silniejsza, gdy rządy władzy radzieckiej były stabilniejsze po pokonaniu sił interwencyjnych.

Traktatową podstawę stosunków ekonomicznych między Rosją Radziecką a Niemcami stworzyło tymczasowe porozumienie, zawarte 6 maja 1921 r., na mocy którego zostało ustanowione przedstawicielstwo Rosji Radzieckiej w Niemczech. Jego szef korzystał z praw przedstawiciela dyplomatycznego i podlegał prawu międzynarodowemu. Paragraf 16 tego porozumienia przewidywał zawarcie umowy handlowej (Uszakow 1958). Jak wynika z przytoczonych postanowień, porozumienie było ważnym krokiem w rozwoju stosunków handlowych między obydwojoma krajami, gdyż oznaczało faktyczne uznanie Rosji Radzieckiej przez Niemcy (Mainz 1930, 49). W następstwie zawarcia omawianego porozumienia nastąpił wzrost obrotów handlowych, a szczególnie niemieckiego importu (zob. tabela 2).

Tabela 2. Wielkość obrotów handlowych między Rosją Radziecką a Niemcami w latach 1918–1922 (w mln rubli wg kursu z 1950 r.)

Lata	Obroty	Ekspert	Import	Saldo
1918	23,21	21,91	1,3	+ 20,6
1919	0,899	-	0,899	- 0,899
1920	22,3	-	22,3	- 22,3
1921	195,3	5,8	189,5	- 183,7
1921/1922	320,9	28,77	292,1	- 263,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII

Z tabeli 2 wynika, że wielkość obrotów w l. 1918–1922 osiągnęła niewielkie rozmiary, szczególnie w okresie 1919–1920. Był to czas, w którym oba państwa przeżywały duże trudności. Z jednej strony Rosja Radziecka musiała walczyć z okupantami, trwała wojna domowa, mocarstwa kapitalistyczne zastosowały wobec niej blokadę, co spowodowało olbrzymie wyniszczenie gospodarki. Z drugiej strony Niemcy przeżywały podobne kłopoty, w 1919 r. kraj opanowała rewolucja, występowały trudności z przestawieniem produkcji wojennej na pokojową, co podobnie jak i w Rosji Radzieckiej wywołało duże straty (50 let 1967, 23). W 1921 r. – przede wszystkim w następstwie porozumienia z 6 maja – odnotowano znaczny wzrost obrotów, przede wszystkim importu z Niemiec, który odgrywał dużą rolę

w odbudowie zniszczonej gospodarki radzieckiej (Rosienko 1965). Natomiast Rosja Radziecka nie mogła w zasadzie niczego eksportować do Niemiec, gdyż rolnictwo, które dostarczało podstawowe towary na eksport, przeżywało wielkie trudności. Nie było w stanie zaspokoić nawet własnego popytu ludności w warunkach panującego w kraju głodu. W związku z tym w obrotach z Niemcami powstało duże ujemne saldo, które regulowano wywozem złota. Jak już podkreślano, import odgrywał dużą rolę w pokrywaniu potrzeb gospodarki radzieckiej. Stanowił on w 1920 r. już 22% całego importu, w 1921 r. – 25,8%, a w l. 1921/1922 aż 34,1%. W l. 1920 i 1921/1922 Niemcy były największym dostawcą towarów do Rosji Radzieckiej, w 1921 r. ustąpiły Wielkiej Brytanii, której udział w imporcie w tym roku wynosił 29,3%¹.

Rosja natomiast nie odgrywała prawie żadnej roli w obrotach handlu zagranicznego Niemiec. Import z Rosji Radzieckiej w l. 1918–1922 nie stanowił nawet 0,1% globalnego importu Niemiec, a w eksporcie Niemiec w porównaniu z okresem sprzed pierwszej wojny światowej udział Rosji był niewielki, rzędu 1% (Szyszkin 1969). Strukturę towarową obrotów Rosja Radziecka – Niemcy przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Struktura towarowa importu Rosji Radzieckiej z Niemiec w latach 1918–1922 (w %)

Grupy towarów	1918	1919	1920	1921	1921/1922
Maszyny i urządzenia	9,2	8,7	–	30,7	47,8
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	11,0	40,7	–	14,2	13,1
Artykuły chemiczne	9,3	12,4	–	0,8	5,9
Surowce mineralne, paliwa, metale	6,5	4,5	–	46,5	17,3
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	7,2	3,0	–	0,3	0,2
Materiały budowlane	–	–	–	–	–
Artykuły spożywcze	56,8	31,0	–	7,5	14,2
Razem	100,0	100,0	–	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Najważniejsze miejsce w imporcie z Niemiec w l. 1918–1919 zajmowały artykuły spożywcze, zaś w 1921 oraz 1921/1922 maszyny i urządzenia. W l. 1918–1919 przywożono głównie wyroby cukiernicze, które w 1918 r. stanowiły aż 55% całego importu z Niemiec, natomiast w l. 1921 i 1921/22 maszyny rolnicze i środki transportu, a ich udział w imporcie Niemiec wynosił 35,4%. W rosyjskim eksporcie do Niemiec w dalszym ciągu dominowały surowce zarówno mineralne, jak i pochodzenia roślinnego oraz zwierzęcego. Nastąpił natomiast znaczny spadek w porównaniu z okresem poprzednim (przedwojenny eksport do Niemiec) żywności oraz całkowity brak eksportu maszyn i urządzeń oraz artykułów konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego (Soviet 1938). Strukturę eksportu Rosji Radzieckiej do Niemiec w l. 1918–1922 obrazuje tabela 4.

¹ Obliczenia własne na podstawie Zinzenko 1965.

Tabela 4. Struktura eksportu Rosji radzieckiej do Niemiec w latach 1918–1922 (w %)

Grupy towarów	1918	1919	1920	1921	1921/1922
Maszyny i urządzenia	–	–	–	–	–
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	–	–	–	–	–
Artykuły chemiczne	–	–	–	–	–
Surowce mineralne, paliwa, metale	56,0	–	–	2,5	11,7
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	43,0	–	–	53,7	7,0
Materiały budowlane	–	–	–	–	–
Artykuły spożywcze	1,0	–	–	–	–
Pozycje nieuwzględnione	–	–	–	43,8	81,3
Razem	100,0	100,0	–	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Najważniejszym artykułem wywozonym z Rosji Radzieckiej do Niemiec była w l. 1918, 1921 i 1921/22 ropa naftowa i jej pochodne, a jej udział w globalnym eksporcie do Niemiec w 1921/1922 r. osiągnął 11,2%. Drugim ważnym towarem był len, którego udział w ogólnym wywozie osiągnął maksimum w 1921 r., kiedy wynosił aż 39,8%.

3. Stosunki handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1922–1925. Układ w Rappalo

Nowy etap w rozwoju stosunków radziecko-niemieckich otworzył układ w Rappalo, który stanowił podstawę szybkiego wzrostu obrotów handlowych między obydwoma państwami. W związku z jego szczególnym miejscem w historii stosunków gospodarczych obu państw warto poznać bliżej okoliczności, w jakich doszło do jego podpisania, jego treść oraz znaczenie dla obu stron (Rubinsztejn 1953).

6 stycznia 1922 r. została zwołana w Genui konferencja z udziałem państw ententy i Rosji Radzieckiej, która po raz pierwszy brała udział w takiej konferencji. Jej przedmiotem były problemy związane z ówczesnymi międzynarodowymi stosunkami gospodarczymi. Jednym z tematów były kwestie dotyczące zwrotu długów carskiej Rosji i odszkodowania z tytułu nacjonalizacji przemysłu (50 let 1967, 26). Rosja Radziecka nie zamierzała przyjąć warunków proponowanych przez państwa ententy i nie mogąc dojść z nimi do porozumienia, jednocześnie zaczęła prowadzić rozmowy z Niemcami. Ich wynikiem było zawarcie układu handlowego w Rappalo 16 kwietnia 1922 r. Układ ten zmienił pozycje obu państw na arenie międzynarodowej, ustabilizował stosunki między nimi i stworzył możliwości szybkiego rozwoju stosunków ekonomicznych. Duże znaczenie miało anulowanie w umowie wzajemnych zobowiązań i należności (Mainz 1930, 50). Ponadto

w art. 4 i 5 znajdowały się ważne postanowienia dotyczące przyszłego rozwoju stosunków ekonomicznych obu krajów. Oto ich treść:

Artykuł 4: Oba rządy są zgodne, że dla wspólnego uregulowania wzajemnych stosunków handlowych i gospodarczych powinna działać zasada największego uprzywilejowania, która nie rozciąga się na ulgi, jakie RSFSR udzieli innej republice radzieckiej albo państwow, które wcześniej były częścią składową dawnego państwa rosyjskiego.

Artykuł 5: Oba rządy zobowiązały się, że będą w przychylnej atmosferze wychodziły naprzeciw potrzebom gospodarczym obu państw. Rząd niemiecki wyraża gotowość niesienia pomocy tym przedsiębiorstwom prywatnym, które poinformowały go o zawarciu transakcji z Rosją Radziecką, oraz zobowiązuje się ułatwić przeprowadzenie tych transakcji.

Artykuł o wzajemnej klauzuli największego uprzywilejowania był wyraźną demonstracją w warunkach, kiedy Niemcy musiały zgodnie z traktatem wersalskim udzielić klauzuli największego uprzywilejowania bez wzajemności (Wnieszniaja *Handel* 1938, 132). Układ ten pozwalał Rosji Radzieckiej definitywnie złamać blokadę gospodarczą stosowaną przez mocarstwa kapitalistyczne. Dla Niemiec, które po przegranej wojnie zostały zepchnięte na dalszy plan i stały się państwem podrzędnym, układ w Rappalo był szansą przełamania izolacji gospodarczej. Ponownie pojawiła się możliwość istnienia samodzielnego mocarstwa gospodarczego (Kuczyński/Witkowski 1947, 43). Ponadto układ ten był ważnym elementem przetargowym w ich stosunkach z ententą, pozwalał na uzyskanie licznych ustępstw, gdyż umożliwiał Niemcom wywieranie nacisku na państwa ententy z powodu ewentualnego zbliżenia z Rosją Radziecką (Ciepielewski/Kostrowicka/Landau/Tomaszewski 1970, 351).

Polityczne i ekonomiczne postanowienia traktatu w Rappalo stworzyły podstawy całego szeregu umów politycznych i ekonomicznych, które sprzyjały umocnieniu i rozszerzeniu związków ekonomicznych między obydwoma krajami (Uszakow 1958). Tę tendencję rozwojową przerwało dopiero dojście Hitlera do władzy.

5. Rozwój stosunków handlowych ZSRR – Niemcy od zawarcia układu w Rappalo do 1925 roku

Jak zaznaczono wcześniej, układ między republikami radzieckimi i Niemcami z 6 maja 1921 r., a przede wszystkim układ w Rappalo stworzyły warunki do szybkiego rozwoju stosunków ekonomicznych między obydwoma krajami. W początkowym okresie jednym z rodzajów więzi ekonomicznych było udzielenie przez ZSRR koncesji niemieckim przedsiębiorstwom. W latach inflacji w Niemczech potrzeba otrzymania takich koncesji było bardzo duża. Do 1 stycznia

1926 r. ZSRR zawarł z firmami niemieckimi 20 koncesyjnych umów, zostało też ustanowionych 9 mieszanych spółnot. Najbardziej znaną koncesją stało się Towarzystwo Akcyjne Mołga, zajmujące się eksploatacją terenów leśnych w rejonie linii kolejowej Mołga – Rybińsk. Do znanych spółnot mieszanych należały: Derluft – towarzystwo połączeń lotniczych między republikami radzieckimi i Niemcami, Derutra – radziecko-niemieckie towarzystwo transportowe, Derop – towarzystwo zbytu produktów ropy naftowej ZSRR w Niemczech (Gospodarka 1950, 54–78).

Główny Komitet Koncesyjny i istniejące komisje zawarły także szereg umów dotyczących pomocy technicznej między rządem radzieckim a firmami zagranicznymi. Umowy te pociągnęły za sobą dostawy wyposażenia fabryk, sprzętu i maszyn. Pierwszy układ o pomocy technicznej z Niemcami ZSRR podpisał w 1923 r., a do 1928 r. na 30 podpisanych przez ZSRR umów technicznych aż 22 przypadają na umowy podpisane z przedsiębiorstwami niemieckimi (Torgowye otnoszenija 1938, 133). Udzielenie koncesji niemieckim przedsiębiorstwom przez ZSRR oraz zawieranie umów technicznych pociągnęło za sobą znaczny wzrost obrotów z Niemcami, umacniając ich pozycję w obrotach handlu zagranicznego ZSRR. O znaczeniu Niemiec w handlu zagranicznym ZSRR świadczyła ich pozycja w globalnym imporcie i eksporcie w tym okresie. W imporcie ZSRR Niemcy w l. 1922–1925 stale zajmowały czołowe miejsca: w 1922/1923 r. – 1. miejsce (41,4% globalnego importu ZSRR), w 1923/1924 – 3. miejsce (19,4%) za Wielką Brytanią (20,9%) i USA (21,8%), a w 1924/1925 – 2. miejsce (14,2%) za Wielką Brytanią (15,3%).

W eksporcie ZSRR Niemcy rywalizowały w tym okresie z Wielką Brytanią, zajmując w 1922/1923 r. 1. miejsce (32,3% globalnego eksportu ZSRR), zaś w l. 1923/1924 i 1924/1925 – 2. miejsce za Wielką Brytanią. Ich udział w ogólnym eksporcie ZSRR wyniósł odpowiednio 17,7% i 15,1%, podczas gdy Wielkiej Brytanii odpowiednio 22,2% i 31,4%². Znaczenia handlu ZSRR z Niemcami nie można sprowadzać tylko do liczb. Trzeba podkreślić rolę niemieckiego importu w szybkiej odbudowie gospodarki radzieckiej. Niemcy dostarczając do ZSRR środki transportu, maszyny rolnicze, maszyny dla górnictwa, maszyny elektryczne oraz niezbędne surowce dla przemysłu, przyspieszyły proces odbudowy sowieckiej gospodarki (Fabierkiewicz 1926).

Jeśli chodzi o znaczenie ZSRR w obrotach handlu zagranicznego Niemiec, w tym okresie było ono o wiele mniejsze niż Niemiec w obrotach handlu zagranicznego ZSRR, o czym świadczą dane nt. udziału ZSRR w niemieckim eksporcie i imporcie. W imporcie Niemiec udział ZSRR w 1923 r. wynosił 1,5%, w 1924 – 1,4%, w 1925 – 1,6%, natomiast w eksporcie w 1923 r. – 1,2%, w 1924 – 1,4%, a w 1925 – 2,8% (Statistisches Buch 1927). Tak niski udział ZSRR w obrotach handlowych Niemiec wynikał z faktu, iż ZSRR nie był w stanie dostarczyć potrzebnych Niemcom towarów, które sprowadzano z krajów zachodnich. Poza tym Niemcy nie

² Obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960.

mogły jeszcze udzielić kredytów, a ich udzielenie w warunkach trudnej sytuacji gospodarczej ZSRR było niezbędnym warunkiem znacznego rozszerzenia eksportu do tego kraju (zob. tabela 5).

Tabela 5. Obroty handlu zagranicznego ZSRR – Niemcy w latach 1922–1925 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1922/1923	365,2	151,0	214,2	- 63,2
1923/1924	389,1	231,5	157,6	+ 73,9
1924/1925	662,3	304,5	357,8	- 53,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wneszniaja 1960, tab. VII i VIII

W strukturze towarowej obrotów w ostatnich latach analizowanego okresu wystąpiły znaczne zmiany. Przekształcanie się ZSRR w państwo przemysłowe wpłynęło na strukturę jego obrotów. Zwiększał się import towarów przemysłowych z Niemiec, które były zainteresowane ich wywozem z powodu osiągnięcia dużych zysków (Skrzywan 1925). W znaczny sposób zwiększył się eksport maszyn i urządzeń z Niemiec do ZSRR, a przede wszystkim nastąpił wzrost eksportu urządzeń technicznych, wyrobów przemysłu elektrotechnicznego oraz obrabiarek. Dla gospodarki niemieckiej rynek sowiecki otwarty na maszyny i urządzenia stawał się coraz poważniejszym rynkiem zbytu wobec zaostrzającej się konkurencji na rynkach zachodnich (zob. tabela 6).

Tabela 6. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1922–1925 (w %)

Grupy towarów	1922/1923	1923/1924	1924/1925
Maszyny i urządzenia	29,7	29,0	35,3
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	10,2	5,7	3,1
Artykuły chemiczne	14,0	31,4	27,4
Surowce mineralne, paliwa, metale	12,6	16,5	9,4
Surowce pochodzenia roślin. i zwierzęcego	27,1	14,0	20,2
Materiały budowlane	–	–	0,2
Artykuły spożywcze	6,3	2,5	4,4
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wneszniaja 1960, tab. VIII

Do najważniejszych towarów przywożonych z Niemiec należały w tym okresie maszyny i urządzenia, a ich udział w całym imporcie z Niemiec wynosił w 1923/1924 r. 29,0%, a w 1924/1925 – 35,3%. Najczęściej z Niemiec sprowadzono maszyny rolnicze (w 1924/1925 r. stanowiły one 1/4 całego importu maszyn z Niemiec) oraz urządzenia elektroenergetyczne. Ważne miejsce zajmowały również wyroby chemiczne, a szczególnie farby (8,5% całego importu z Niemiec w 1922/1923 r.). Jednocześnie widoczne były zmiany w sowieckim eksporcie do Niemiec, co przedstawia tabela 7.

Tabela 7. Struktura towarowa eksportu ZSRR do Niemiec w latach 1922–1925 (w %)

Grupy towarów	1922/1923	1923/1924	1924/1925
Maszyny i urządzenia	–	–	0,1
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	0,1	0,0	0,2
Artykuły chemiczne	0,5	–	0,0
Surowce mineralne, paliwa, metale	19,3	13,7	17,1
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	37,0	15,7	40,2
Materiały budowlane	–	–	–
Środki żywności	42,9	70,6	42,4
Razem	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

W eksporcie ZSRR do Niemiec najważniejsze w l. 1922/1923 i 1923/1924 były zboża, a wśród nich żyto (26% całego eksportu radzieckiego do Niemiec w 1922/1923 r. i aż 44,2% w 1923/1924). W roku statystycznym 1924/1925 nastąpił wzrost eksportu surowców, zwłaszcza pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, a wśród nich do najważniejszych towarów należały futra (9,8% całego eksportu do Niemiec), konopie (3,6%) oraz wyciąki (5,3%).

Scharakteryzowany powyżej rozwój stosunków handlowych między obydwojoma krajami został przerwany policyjnym napadem na radzieckie przedstawicielstwo handlowe w Berlinie 3 maja 1924 r. Znaczna część elity niemieckiej w związku z nabraniem mocy planu Dawesa chciała zmienić kurs polityki zagranicznej swego kraju, a zwłaszcza domagała się przerwania stosunków z ZSRR. Były to istotne przyczyny tego policyjnego napadu. Policja obszukała gmach „torgpredstwa” i w ten sposób naruszyła porozumienie z 1921 r. – prawo eksterytorialności (Torgowye otnoszenija 1938, 134). W odpowiedzi na to rząd radziecki przerwał obroty handlowe z Niemcami, a zamówienia przeznaczone dla firm niemieckich zostały przekazane przedsiębiorstwom innych państw (Koncesje 1924). Konflikt zażegnano protokołem rządu niemieckiego z 29 lipca 1924 r., w którym m.in. czytamy: „Niemiecki rząd przyznaje się do tego, że działalność jego władz policyjnych w Berlinie 3 maja 1924 r. była samowolnym wystąpieniem niemieckiej policji skierowanym przeciwko przedstawicielstwu handlowemu ZSRR. Jednocześnie rząd niemiecki wyraża ubolewanie i obiecuje ukarać sprawców napadu i wypłacić odszkodowanie za wyrządzone straty”.

5. Stosunki handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1925–1928

5.1. Umowa handlowa z 1925 roku

Mimo szybkiego wzrostu obrotów handlowych między Niemcami i ZSRR nie istniała umowa handlowa. To niewątpliwie wpływało niekorzystnie na rozwój tych obrotów. Zawarcie umowy przewidywano już w porozumieniu z 1921 r. Przygotowanie takiego dokumentu wiązało się jednak z przewyciężeniem licznych trudności wynikających z różnych systemów ekonomicznych obu państw.

Po długich rozmowach przygotowawczych 21 października 1925 r. podpisano umowę między zainteresowanymi stronami, tj. ZSRR i Niemcami. Otwierała ona nowy etap w radzieckiej praktyce zawierania umów. Była to jedna z najbardziej obszernych umów, która powstała nie tylko w Rosji Radzieckiej czy carskiej, lecz także w międzynarodowej praktyce handlowej. Regulowała zarówno stosunki handlowe, jak i inne dziedziny powiązań gospodarczych między ZSRR i Niemcami (Korolenko 1954, 34). Umowa składała się z postanowień ogólnych, w których ponownie podkreślono zachowanie w mocy umowy z Rappalo i anulowanie postanowień układu tymczasowego z 6 maja 1921 r.

W postanowieniach ogólnych omówiono zasadę największego uprzywilejowania, która w dalszym ciągu miała obowiązywać w obrotach między zainteresowanymi stronami i od której umowa przewidywała następujące wyjątki: a) nie obejmowała ulg, jakie jedno z państw przyznawało jakiemukolwiek innemu państwu sąsiedzkemu dla ułatwienia obrotu towarowego w strefie przygranicznej (15 km); b) nie obejmowała ulg, otrzymanych i udzielonych, w ramach zawartej unii celnej; c) nie obejmowała ulg, jakich ZSRR udzielił Turcji i Chinom z tytułu obrotu przygranicznego. Wprowadzając te wyjątki od zasady największego uprzywilejowania, umowa wypełniła luki traktatu z Rappalo (Torgowye odnoszenija 1938, 366). Oprócz postanowień ogólnych umowa składała się z 7 następujących części: 1) porozumienia o ludności i ochronie prawnej; 2) porozumienia ekonomicznego; 3) porozumienia kolejowego; 4) porozumienia o podatkach; 5) porozumienia o żegludze; 6) porozumienia o arbitrażu handlowym; 7) porozumienia o ochronie własności przemysłowej.

Umowa określała charakter „torgopredstwa” ZSSR w Niemczech, a przede wszystkim prawa i ramy jego odpowiedzialności prawnej. Poza tym przewidywała zawarcie konwencji celnej, obie strony zobowiązały się w niej do sprzyjania rozwojowi wymiany handlowej z okresu przedwojennego (Kuczyński/Witkowski 1947, 49). W toku rozmów nt. zawarcia układu handlowego prowadzono dyskusje nt. porozumienia o kredytach. W ich następstwie w końcu 1925 r. banki niemieckie, z Niemieckim Bankiem Dyskontowym na czele, przekazały do dyspozycji ZSSR kredyty w wysokości 100 mln RM w celu finansowania zakupów radzieckiego przedstawicielstwa handlowego. Kredyt miał być wykorzystany na import artykułów

konsumpcyjnych z Niemiec do ZSSR, a termin jego spłaty wynosił 9 miesięcy. Jednak na skutek niekorzystnych warunków kredytu (krótki termin spłaty, wysokie oprocentowanie) radzieckie przedstawicielstwo handlowe wykorzystało tylko 60 mln RM (Torgowye odnoszenija 1938, 135).

5.2. Kredyt z 1926 roku

W 1926 r. sytuacja uległa zmianie. Ówczesny rząd niemiecki, którego orientacja polityczna silnie wahała się po tym, jak spełzły na niczym polityczne nadzieje związane z planem Dawesa, ponownie zaczął szukać zbliżenia z ZSRR. 24 kwietnia 1926 r. zawarto umowę berlińską między ZSRR i Niemcami o przyjaźni i neutralności. W tym samym roku ponownie osłabła w Niemczech koniunktura, w związku z czym wzrosły dążenia przemysłu niemieckiego do zwiększenia eksportu, a praktyczną drogę w tych dążeniach widziano we wzroście eksportu do ZSRR. W tych warunkach rząd niemiecki wiosną 1926 r. przekazał do dyspozycji przedsiębiorstwom przemysłowym 60-procentową gwarancję płatności dla dostaw do ZSRR na ogólną sumę 300 mln RM. Termin kredytu na podstawie tej gwarancji miał wynieść dla zamówień na sprzęt przeznaczony na niewielkie inwestycje – 2 lata, zaś na duże inwestycje – 4 lata (Kuczyński/Witkowski 1947, 55). Rząd niemiecki nie tylko dał gwarancję, lecz także sprzyjał organizacji finansowania eksportu w ramach kredytu. W tym celu zostało stworzone konsorcjum bankowe, w skład którego weszło 27 banków niemieckich oraz tzw. IFAGO, które wzięło na siebie dyskontowanie weksli wystawionych przez przedstawicielstwo radzieckie. Aby przeprowadzić realizację kredytu, została powołana komisja. W jej skład wchodził m.in. minister finansów i minister pracy Rzeszy (Anders 1928, 79). Oprocentowanie było wysokie, gdyż wynosiło 9,4% w skali rocznej. Część procentów od kredytu w związku z tym, że był on gwarantowany przez rząd niemiecki w wysokości tylko 60% jego sumy, wkalkulowano w cenę dostaw.

Przy praktycznej realizacji kredytu wystąpiły duże trudności natury technicznej. Konsorcjum bankowe pod kierownictwem Banku Niemieckiego dyskontowało weksle krótkoterminowe, tymczasem kredyty udzielone ZSRR opiewały na okres 2-letni bądź 4-letni i aby umożliwić realizację radzieckich akceptów udzielanych przez radzieckie przedstawicielstwa handlowe, należało powołać instytucję, która usuwałaby wyżej wymienione problemy. Do tego celu w sierpniu 1928 r. zostało utworzone IFAGO (Hichhorn 1930, 80). Udzielenie kredytu z gwarancją rządu niemieckiego oznaczało zerwanie z polityką sabotażu stosowaną przez państwa zachodnie w stosunku do ZSSR. Kredyty zostały wykorzystane na zakup następujących towarów: maszyny i części (352,6 mln rubli); maszyny elektryczne, materiały, sprzęt (151,5 mln rubli); kotły, wyroby żelazne (68,8 mln rubli), urządzenia transportowe (50,8 mln rubli); inne towary (95,3 mln rubli); łącznie wydano 643,0 mln rubli.

6. Obroty handlowe ZSRR – Niemcy w latach 1925–1928

Obroty handlowe między ZSRR i Niemcami w następstwie zawarcia umowy handlowej bardzo wzrosły. Tendencja ta jeszcze bardziej się wzmocniła dzięki udzielonemu przez Niemcy kredytowi w wysokości 300 mln RM w 1926 r. Wielkość obrotów handlowych w omawianym okresie przedstawia tabela 8.

Tabela 8. Obroty handlu zagranicznego ZSRR i Niemcy w latach 1925–1928 (w mln rubli)

Lata	Obroty	Eksport	Import	Saldo
1925/1926	1002,6	389,0	613,6	- 224,6
1926/1927	1174,9	611,7	563,2	+ 54,5
1927/1928	1540,7	674,6	866,1	- 191,5
1928	352,3	183,0	169,3	+ 13,7

Źródło: Wnieszniaja 1960, tab. VII i VIII oraz obliczenia własne

Wzrost obrotów handlowych w tym krótkim 3-letnim okresie był znaczący, bo aż 2,5-krotny. W tym czasie jeszcze bardziej wzrosła rola Niemiec w handlu zagranicznym ZSRR. W omawianym okresie Niemcy w radzieckim imporcie zajmowały 1. miejsce, a ich udział w globalnym imporcie ZSRR wynosił odpowiednio: 1925/1926 r. – 24,4%, 1926/1927 – 22,6%, 1927/1928 – 28,9% i w 1928 – 24,1%. W eksporcie radzieckim natomiast w l. 1925/1926 i 1926/1927 Niemcy z udziałem 15,8% i 21,9% znajdowały się na 2. miejscu za Wielką Brytanią, której udział w radzieckim eksporcie wynosił w tym okresie odpowiednio: 31,4% i 26,3%. W 1927/1928 r. Niemcy wysunęły się na 1. miejsce w radzieckim eksporcie z udziałem 24,9%, dystansując Wielką Brytanię, której udział spadł do 19,9%.

W tym czasie ZSRR z Niemiec importował więcej niż 50% wszystkich sprowadzanych maszyn i urządzeń. I tak np. w 1927/1928 r. aż 58,7% wszystkich przywiezionych z zagranicy maszyn i urządzeń pochodziło z Niemiec, w tym 64,7% obrabiarek do metali i 74,0% sprzętu elektrycznego i energetycznego. ZSRR podobnie jak w poprzednim okresie odgrywał niewielką rolę w obrotach handlowych Niemiec. Udział ZSRR w niemieckim przywozie w 1926 r. wynosił 3,0%, w 1927 – 3,1% oraz w 1928 – 2,7%. W niemieckim eksporcie udział ZSRR wynosił odpowiednio: w 1926 r. – 2,7%, w 1927 – 3,1% i w 1928 – 3,3%. Dawało to ZSRR w 1928 r. 10. miejsce w niemieckim imporcie i 12. miejsce w jego eksporcie (Statistisches Buch 1930). Tak niski udział ZSRR w obrotach handlowych Niemiec i z drugiej strony bardzo wysoki udział Niemiec w obrotach handlu zagranicznego ZSRR wynikał z zaangażowania obu państw w handlu światowym. Udział ZSRR w handlu światowym w 1928 r. wynosił 1%, Niemiec natomiast 9%, co dawało im 3. miejsce na świecie po Wielkiej Brytanii i USA. Chociaż udział ZSRR w obrotach Niemiec był niewielki, to w niektórych gałęziach przemysłu niemieckiego rynek radziecki odgrywał ważną rolę jako rynek zbytu. Dotyczyło to szczególnie maszyn. W 1926/1927 r. ZSRR był odbiorcą 12,5% niemieckich maszyn wyeksportowanych z kraju. Jeszcze bardziej

uwidacznia się znaczenie ZSRR jako odbiorcy niemieckich towarów, gdy przyjrzymy się bliżej strukturze niemieckiego eksportu maszyn. I tak w 1926/1927 r. ZSRR był odbiorcą 28% niemieckich obrabiarek, 18% maszyn rolniczych, 17,6% maszyn elektrycznych, które wyeksportowano z Niemiec (Ringman 1928). ZSRR był też dużym odbiorcą niemieckich filmów (12,1%) i wyrobów mechaniki precyzyjnej (6,5%). W strukturze towarowej obrotów dokonały się dalsze korzystne dla ZSRR zmiany – wzrósł w radzieckim imporcie udział maszyn i urządzeń przywożonych z Niemiec. Zmiany zachodzące w tym okresie w strukturze towarowej obrotów handlowych ZSRR – Niemcy obrazuje tabela 9.

Tabela 9. Struktura towarowa importu ZSRR z Niemiec w latach 1925–1928 (w %).

Grupy towarów	1925/1926	1926/1927	1927/1928	1928
Maszyny i urządzenia	39,3	52,3	55,3	54,4
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	4,9	0,9	1,0	1,0
Artykuły chemiczne	18,0	13,3	10,4	11,8
Surowce mineralne, paliwa, metale	15,7	20,7	20,6	23,5
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	20,8	10,7	10,5	6,3
Materiały budowlane	0,4	1,6	1,0	1,4
Środki żywności	0,2	0,1	0,1	0,0
Żywe zwierzęta	0,7	0,4	1,1	1,6
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VIII

Najważniejszą pozycję w radzieckim imporcie z Niemiec stanowiły maszyny i urządzenia, a wśród nich szczególnie obrabiarki do metali (5,0% globalnego radzieckiego importu z Niemiec w 1927/28 r.), urządzenia elektryczne i elektroenergetyczne (12,8% całego importu z Niemiec w 1927/28 r.) oraz maszyny rolnicze, zwłaszcza w roku statystycznym 1925/1926, kiedy to udział tej grupy w ogólnym przywozie z Niemiec wynosił 8,7%. Oprócz maszyn i urządzeń w imporcie ZSRR z Niemiec dużą rolę odgrywały w tym czasie metale żelazne, a udział ich w całym przywozie z Niemiec osiągnął w 1927/1928 r. 15,6%.

Struktura eksportu ZSRR do Niemiec w l. 1925–1928 w porównaniu z końcowymi latami okresu poprzedniego 1922–1925 była podobna (zob. tabela 10).

Tabela 10. Struktura towarowa eksportu ZSRR do Niemiec w latach 1925–1928 (w %)

Grupy towarów	1925/1926	1926/1927	1927/1928	1928
Maszyny i urządzenia	0,01	0,2	0,03	0,01
Artykuły konsumpcyjne pochodzenia przemysłowego	0,1	0,1	1,5	1,6
Artykuły chemiczne	0,0	0,02	0,3	1,3
Surowce mineralne, paliwa, metale	14,8	15,6	15,4	13,5
Surowce pochodzenia roślinnego i zwierzęcego	33,6	41,5	51,7	43,4
Materiały budowlane	–	–	–	0,01
Środki żywności	51,5	42,0	31,1	41,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Wnieszniaja 1960, tab. VII

Do najważniejszych artykułów wywożonych w tym okresie z ZSRR do Niemiec należała ropa naftowa (w 1927/1928 r. stanowiła ona 7,8% globalnego eksportu do Niemiec), a wśród surowców pochodzenia roślinnego i zwierzęcego były futra (w 1927/1928 – 31,3% ogólnego eksportu do Niemiec). W grupie artykułów spożywczych w 1925/1926 r. ważne miejsce zajmował jęczmień (15% eksportu do Niemiec), w 1926/1927 pszenica (11,9%), a w okresie 1925–1928 były to masło i jaja. W 1927/1928 r. udział masła w całym eksporcie do Niemiec wynosił 6,3%, jaj natomiast 13,4% (Bobrowski 1928).

W lutym 1928 r. rozpoczęły się rokowania gospodarcze między Niemcami i ZSRR, które zostały zainicjowane przez stronę niemiecką i miały na celu dalszy wzrost niemieckiego eksportu do ZSRR (Studnicki 1928). Rokowania te trwały prawie rok. 28 listopada 1928 r. podjęto rozmowy w Moskwie, które doprowadziły do podpisania nowego układu. Jego zawarcie poprzedziło utworzenie radziecko-niemieckiej komisji ds. popierania wzajemnych stosunków handlowych (Barszczewski 1930). Dzięki utworzeniu komisji najważniejsze jednostki gospodarcze Rzeszy zdecydowały się na wspólne działania z podmiotami gospodarczymi ZSRR w celu zintensyfikowania handlu z tym krajem. 21 grudnia 1928 r. doszło do podpisania protokołu gospodarczego, którego postanowienia były uzupełnieniem poszczególnych punktów układu gospodarczego z 1925 r. Stanowił on bazę dalszego rozszerzania wzajemnych obrotów w pierwszych latach wielkiego kryzysu gospodarczego (Kuczyński/Witkowski 1947, 62).

Bibliografia

- ANDERS, R. (1928), *Der Handelsverkehr der UdSSR mit Deutschland*. Berlin.
- BARSCZEWSKI, W. (1930), Dumping sowiecki. W: *Przegląd Gospodarczy*. 21, 890–894.
- BETTELHEIM, CH. (1950), *L'Economie sovietique*. Paris.
- BOBROWSKI, C. (1928), Problem industrializacji w ZSRR. W: *Przemysł i Handel*. 51, 2106–2110.
- CIEPIELEWSKI, J./KOSTROWICKA, I./LANDAU, Z./TOMASZEWSKI, J. (1970), *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*. Warszawa.
- DOBB, M. (1948), *Soviet economic development*. London.
- FABIERKIEWICZ, W. (1926), *Rosja współczesna*. Warszawa.
- GINZBURG, A. (1937), *Wnieszniaja torgowla SSSR*. Moskwa.
- GLASS, S. (1928), Kierunki handlu zagranicznego Niemiec (1925–1927). W: *Przegląd Gospodarczy*. 8, 373–377.
- GLASS, S. (1928a), Dziesięciolecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 11, 539–542.
- GLASS, S. (1936), Sprawa parytetu waluty sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 54–57.
- GLASS, S. (1937), Nowa konstytucja i ustrój gospodarczy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 44–47.
- GLASS, S. (1938), XX-lecie sowieckiego monopolu handlu zagranicznego. W: *Przegląd Gospodarczy*. 14, 568–571.
- Gospodarka (1950), *Gospodarka narodowa ZSRR (cz. I)*. Warszawa.
- GRABSKA, W. (1964), *Ekspansja Niemiec na Wschód*. Wrocław.
- HICHHORN, L. (1930), *Die Handelsbeziehungen Deutschlands zur Sowjetrussland*. Rostock.
- J. S. (1930), Rosja dzisiejsza jako importer. W: *Polska Gospodarcza*. 10, 452–453.

- JURKIEWICZ, J. (1966), Niektóre problemy stosunków polsko-radzieckich w okresie międzywojennym 1918–1939. W: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*. Warszawa, 18–38.
- KLEER, J. (1967), ZSRR – pół wieku przemian gospodarczych. Warszawa.
- Koncesje (1924), Koncesje w Rosji Radzieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 13, 593–594.
- KOROLENKO, A. S. (1954; 1959), Torgowye dogowory i sogłaszenija SSSR z inostrannymi gosudarstwami. Moskwa.
- KOWAN, I. (1967), Prawowoye soderżanije dekreta o nacjonalizacji wnieszniej torgowli. W: *Wniesznijaja Torgowla*. 4, 13–14.
- KUCZYŃSKI, J./WITKOWSKI, G. (1947), Die deutsch-russischen Handelsbeziehungen in den letzten 150 Jahren. Berlin.
- LINECKIJ, E. (1925), Ekonomika i planirowanije sowietskoj torgowli. Moskwa.
- MAINZ, K. (1930), Die Auswirkungen des Aussenhandelsmonopols auf die deutsch-sowjetrussischen Wirtschaftsbeziehungen. Berlin.
- MISZUSTIN, D. (1938), Wniesznijaja torgowla i industrializacja SSSR. Moskwa.
- OTMAR BERSON, J. (1933), Nowa Rosja. Na przełomie dwóch piatiletek. Warszawa.
- PATOLICZEW, N. (1968), Piatdziesiąt lat sowietskoj wnieszniej torgowli. W: *Wniesznijaja Torgowla*. 4, 4–14.
- 50 let (1967), 50 let sowietskoj torgowli. Moskwa.
- POKROVSKIJ, M. (1947), Wniesznijaja torgowla i wniesznijaja torgowaja politika Rossii. Moskwa.
- RINGMAN, A. (1928), Rozwój eksportu rosyjskiego. W: *Przemysł i Handel*. 5, 195–198.
- ROSIENKO, I. A. (1965), Sowietko-germanskije odnoszenija 1921–1922. Leningrad.
- RUBINSZTEJN, N. (1953), Wniesznijaja politika sowietskogo gosudarstwa 1921–1925. Moskwa.
- SCHWARZ, A. (1958), *Russia's Soviet Economy*. Englewood Cliffs.
- SHOTWELL, J. T. (1945), *Poland and Russia 1919–1945*. New York.
- SKRZYWAN, S. (1925), Bilans handlowy Rosji Sowieckiej. W: *Przegląd Gospodarczy*. 7, 371–374.
- SKRZYWAN, S. (1925a), Zagadnienia handlu zagranicznego w Rosji. W: *Przegląd Gospodarczy*. 24, 1451–1453.
- SMIRNOV, A. M. (1960), Mieżdunarodnyje waliutnyje i kreditnyje odnoszenija SSSR. Moskwa.
- Soviet (1953), *Soviet Economic Growth*. Evanston (Ill.).
- Stan (1928), Stan traktatów handlowych Niemiec. W: *Przegląd Gospodarczy*. 2, 49–50.
- Statistisches Buch (1914), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich*. Berlin.
- Statistisches Buch (1927), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1924–1926*. Berlin.
- Statistisches Buch (1935), *Statistisches Buch fuer das Deutsche Reich 1934–1935*. Berlin.
- STRUMILIN, S. (1962), Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR. Warszawa.
- STRUMTAHL, A. (1937), *Die große Krise*. Zürich.
- STUDNICKI, W. (1928), Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich. W: *Przegląd Gospodarczy*. 17, 654–659.
- SZELIGA, Z. (1967), *Gospodarka ZSRR na tle gospodarki świata*. Warszawa.
- SZYSZKIN, W. A. (1969), *Sowietkoje gosudarstwo i strany Zapada w 1917–1925 gg.* Leningrad.
- TIMOFIEJEW, W. (1967), Istoriceskoj opyt gosudarstwiennoj monopoli wnieszniej torgowli SSSR. W: *Wniesznijaja Torgowla*. 7, 24–30.
- Torgowye odnoszenija (1938), Torgowye odnoszenija SSSR s kapitalisticeskimi stranami. Moskwa.
- USZAKOW, W. B. (1958), Wniesznijaja politika Germanii w pieriod Weimarskiej Respubliki. Moskwa.
- WINOGRADOW, W. M. (1957), Wniesznijaja torgowla SSSR s kapitalisticeskimi stranami. Moskwa.
- Wniesznijaja (1960), Wniesznijaja torgowla SSSR za 1918–1940. Moskwa.
- Wywóz (1930), Wywóz zbożowy ZSRR. W: *Przegląd Gospodarczy*. 5, 224–225.
- Z. (1929), Sowiecka taryfa celna. W: *Przemysł i Handel*. 25, 1110–1114.
- ZINCZENKO, W. S. (red.) (1965), Wniesznijaja torgowla SSSR 1918–1963. Moskwa.
- ZOŁOTARJEW, W. I. (1967), Osnownyje etapy razwitija wnieszniej torgowli SSSR 1917–1967. W: *Woprosy Istorii*. 8, 30–48.